

Теорія політики

УДК 316.6:159.953

*Головченко В. І.*

*Доктор політичних наук, професор Інституту міжнародних відносин  
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

## «ВІЙНИ ПАМ'ЯТЕЙ» У КОНТЕКСТІ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

Розглядається феномен «історичної пам'яті» та здійснено спробу компаративного аналізу основних проблем, пов'язаних із «війнами пам'ятей».

Ключові слова: *«війни пам'ятей», історія, історична пам'ять, національна пам'ять, синтетична історія.*

По завершенні холодної війни найбільш активно й поступово розвиваються саме ті держави світу, де рівень національної свідомості й патріотизму надзвичайно високий, дбайливо плекаються національні традиції й культура, де в належній пошані власна історична спадщина. Відповідно, наукову думку цих країн перманентно тримають у напрузі питання історичної пам'яті, що слугують творенню принципово нової синтетичної історії. Саме тому для України як держави, що прагне асоційованих взаємин із країнами-членами Європейського Союзу, наразі актуальним є дослідження феномену історичної пам'яті й створення такої моделі історії, що могла б об'єктивно відтворити минуле держави, включене в контекст як європейської, так і світової історії.

Україна, всупереч незліченним прогнозам багатьох західних і східних аналітиків, не розпалася на дві чи більше частин, не поринула в громадянський конфлікт і господарський хаос, попри загальну дисфункціональність корумпованої держави й очевидний занепад пострадянської економіки. Закономірно, отже, що після тривалого скепсису чимало хто з-поміж закордонних фахівців відчув певний подив, а відтак і бажання розібратися в такому українському феномені.

Ще в 1995 р. знаний американський історик і майбутній голова Міжнародної асоціації українців, професор-славіст М. фон Гаген сформулював питання, навколо якого зав'язалася справжня дискусія, — чи має Україна історію. Вчений стверджував, що історична й інтелектуальна легітимність новопосталих центрально-східноєвропейських держав ще не доведена, й тягар аргументованих доказів лягає на плечі незалежних дослідників, в також прагнуч заострити увагу наукового загалу на тому, що в багатьох академічних середовищах Україна не сприймалася як окремих суб'єкт історичного процесу [1]. Та вже в 1997 р. навколо перспектив Української держави розгорнулася гостра полеміка, спричинена виходом у світ блискучої аналітики З. Бжезінського «Велика шахова дошка». В ній колишній радник президента США Дж. Картера з питань національної безпеки й патріарх американської міжнародної політології охарактеризував Україну як «принципово важливий геополітичний центр», зокрема й тому, що «саме її існування як незалежної держави допомагає трансформувати Росію» [2, с. 56].

«Саме Україна, — як зазначає американська дослідниця Е. Понд, — є ключовою державою регіону: Україна може поширити надію на схід або кавказький хаос на захід. Якщо збудеться найгірший сценарій, і Україна впаде, вона впаде в руки Росії, додавши новій енергії російському імперіалізму, який остаточно розчавить тамтешні паростки демократії. Але якщо збудеться найкращий сценарій, Україна продемонструє, що західні цінності не такі вже й чужі східним слов'янам... Захід має значно більший вплив у Києві, як у Москві. І мусить використовувати цей вплив розважливо й цілеспрямовано... Винагородою для нас може стати щось більше, ніж принадливий новий ринок в умовах теперішнього споживчого вибуху, і навіть щось більше, ніж надійний буфер проти російських ультранаціоналістів... Нові динамічні зміни в Центральній Європі можуть стати поважним стимулом для нашого власного підупалого духу демократії» [3].

А віденський професор-історик та іноземний член НАН України А. Каппелер, проаналізувавши газети, журнали й Інтернет-публікації з різних областей України за 2005–2007 рр., дійшов висновку, що в ній «колективна пам'ять, погляди на історію й міфи, які стосуються відносин із Росією, Польщею та Австрією, активізуються, здійснюються та використовуються з політичними цілями» [4, с. 287].

Звичайно, для мільйонів мешканців колишньої Української РСР за горбачовської «перебудови» усвідомлення окремішності вітчизняної

історії було підставою для виявлення політичної волі до державного суверенітету. Але в добу незалежності українці увійшли з важкою спадщиною тривалої культурної асиміляції за часів бездержавності. Імперська, а потім і радянська політика пам'яті спричинила глибокі деформації суспільної свідомості громадян України, зокрема колективних уявлень про минуле.

Соціальний психолог та історик Р. Н. Лейбоу (Дармутський університет, США) підкреслив, що пам'ять (в т. ч. й історична) є дуже потужним ресурсом впливу і виділив три її рівні: а) індивідуальна пам'ять кожної окремої особистості, що жила чи живе в добу історичних потрясінь; б) колективна пам'ять, або пам'ять угруповань; в) офіційна пам'ять. Він акцентує увагу на динаміці, що простежується при взаємодії зазначених рівнів: «офіційна пам'ять чинить гранично жорсткий тиск на колективну, а відтак — і на індивідуальну» [5].

Результат цього процесу усім нам до болю знайомий — міфічність, деформація вітчизняної історії, яку десятиріччями писали владні прислужники, перекручування та надмірна суб'єктивність у висвітленні подій як регіонального, так і світового масштабів. Й нині поряд із українською національною продовжує існувати модель державотворення радянська, що й після двадцяти двох років незалежності нашої країни, є більш, ніж дїездатною.

Тому в останні роки вітчизняну наукову й популярну літературу опанувала тематика «воєн пам'яті» та «воєн поєднання», а однією з основних тем розмаїтих конференцій і дискусій на круглих столах стали пошуки можливостей написання «спільних» історій на рівні як двосторонніх міждержавних взаємин, так і загальноєвропейському чи глобальному.

Але національна пам'ять відрізняється від професійного історичного знання, оскільки є завжди актуальною для суспільства. Її підґрунтя — історична пам'ять не просто створюється в певний момент — вона постійно відтворюється в культурному просторі спільноти і має розглядатися в контексті українського сьогодення: політичного, духовного, соціально-психологічного тощо. Тому нині можна виділити дві помітні групи творців публічної історичної пам'яті — так званих «міфотворців» і «негативістів». Перші доводять, що терени України є чи не кошиком світової цивілізації, а «негативісти» стверджують, ніби сьогодні погано від того, що в українській історії ніколи нічого гарного не було

і не буде в майбутньому, адже Русь-Україна всі століття йшла від жаху до кошмару, від однієї поразки до іншої [6, с. 64].

Знайти оптимальний компроміс між цими двома позиціями практично неможливо, більше того, вони провокують справжню «війну пам'ятей» народу й засвідчують усю складність написання наукової історії нашої держави, яка органічно переплітатиметься з історією Європи та світу. Провідні українські та закордонні історики наголошують на необхідності створення «позитивної» історії, але ж чи можливо окреслити абсолютно позитивний образ минулого при такій драматичній історії, яку мали всі без винятку регіони України? І як бути з пам'яттю людей, що творили цю історію й можуть відновити в своїй уяві трагічні сторінки минулого?

Крім того, нова схема «позитивної» європейської історії, яку нам пропонують заради загальнонаціональної злагоди, може стати надто стерильною, нецікавою для молоді, оскільки передбачається, що з неї будуть вилучені всі конфлікти й суперечності, клопоти й проблеми, які можуть посварити людей. Натомість заохочується мінімальний консенсус фактів про минуле, які ні до чийого серця або розуму не будуть промовляти.

Директор Міжнародного центру імені Вудро Вільсона (Вашингтон, США) Б. Рубл заявив, що, на його думку, Україна протягом ХХ ст. мала забагато історії й недостатньо пам'яті [5]. З цим словами можна погодитися, якщо взяти до уваги, що головні чинники, які визначили буття українського народу в цей час та набутий ним досвід, зветься колоніалізм, тоталітаризм та геноцид, що були пов'язані з діяльністю на теренах України державних структур СРСР, а перед тим — Російської й Австро-Угорської імперій, «демократичних» Польщі, Угорщини й Румунії. До цього слід додати ще й чинник окупації, пов'язаний як із Першою й Другою світовими війнами, так і польським владарюванням на Волині й Галичині після збройного загарбання Західноукраїнської Народної Республіки. Всі ці чинники, накладаючись один на одного і переплітаючись, мають наслідком строкату й об'єктивно надзвичайно складну для теоретичного осягнення та практичної зміни українську ситуацію, в якій далеко не все є зрозумілим не лише європейським, а й вітчизняним історикам.

Кожен народ пам'ятає і відчуває історію по-своєму, а національна пам'ять переробляє та осмислює загальний досвід. Саме тому в кожного народу — своя історія. Звісно, будь-який колективний образ мину-

лого — категорія умовна та абстрактна. Однак ця абстракція втілюється у цілком конкретних речах: в оцінках історичних подій, культурному житті, в змісті освіти, державній політиці, міжнаціональних та міждержавних відносинах. На жаль, немає такого судді, який зумів би винести минулому незалежний об'єктивний вердикт.

Фактично у кожному із численних образів минулого, породжених національною пам'яттю, можна розгледіти намагання людей виправдати свій народ, і фрагмент історичної істини більш за все прийнятний саме цьому народу і менш помітний його сусідам. Тому різноманітність історичних оцінок — це реальність, яку немає сенсу змінювати. Хоча з нею мало хто рахується, але її необхідно спробувати зрозуміти та прийняти. Сьогодні суперечки на історичну тематику виникають не стільки довкола фактів, скільки навколо їхніх різноманітних інтерпретацій.

Осмилення тієї чи іншої події, явища чи процесу вимагає, перш за все, їхнього розгляду в конкретному історичному контексті. Приміром, драматичні події 17 вересня 1939 р. для поляків — національна трагедія, коли спливаюча кров'ю в боротьбі з нацистськими агресорами країна зазнала раптового збройного вторгнення зі Сходу. Однак для значної частини українців цей день має особливе значення: відбулося об'єднання абсолютної більшості етнічних земель в єдине ціле, нехай навіть у рамках сталінського СРСР. При цьому і поляки, і українці вправі очікувати один від одного розуміння та поваги до розбіжностей у їхніх пам'ятях, чого, на жаль, не завжди вдається досягти. Перелік випадків, коли в суперечку вступають пам'яті двох або більше народів, можна продовжувати і далі, адже «Європа, — як слушно зазначає кореспондент «Die Welt» у Варшаві Г. Гнаук — це єдність у різноманітності» [7].

Таким чином, різна інтерпретація однієї події в країнах зі спільним минулим також може привести до різноманітних конфліктів та «воєн пам'яті». Картина значно погіршується, коли така ситуація виникає всередині держави, що спостерігається в Україні після проголошення її незалежності. Серед частини українців і досі побутує думка, що незалежність не була виборена ціною десятків і сотень тисяч жертв, а «впала з неба», «дісталася без зусиль», «була історичною випадковістю» тощо. А історичні дискусії часто йдуть вздовж вододілу: «кати» — «жертви».

У масовій свідомості склався стійкий набір стереотипів, пов'язаних із наявністю — реальною або удаваною — всередині самої України свого власного Заходу (Європи) — Західної України і Сходу («внутрішньої Росії») — Східної України. Ці частини відрізняються не лише

географічно, а й культурно та світоглядно, що перешкоджає творенню принципово нової української історії, як нерозривної складової європейської. Для кожної частини України характерним є наявність свого Героя, в результаті чого історія перетворюється на чинник, що не консолідує націю, а навпаки, має роз'єднувальний характер.

22 січня 2010 р., коли Україна на державному рівні черговий раз відзначала День Соборності, відбулася подія, хоча й великою мірою прогнозована, але від того чомусь не менш несподівана. Президент України В. Ющенко на урочистостях з нагоди Дня соборності в Національній опері повідомив, що присвоює звання «Герой України» з удостоєнням ордена Держави (посмертно) С. Бандері. Ставлення українців до такого рішення глави держави було неоднозначним, що яскраво продемонструвало полярність суспільства, наявність розбіжностей в історичній пам'яті українців, які мешкають по обох берегах Дніпра. Указ Президента України викликав помітну негативну реакцію й за кордоном. Зокрема, Європейський парламент з подання польських депутатів офіційно висловив жаль щодо рішення нагородити С. Бандеру (резольція RC-B7-0116/2010 від 17.02.2010, параграф 19). Депутати закликали нового Президента України — В. Януковича переглянути це рішення свого попередника [8]. А голова «Словацького союзу борців із фашизмом» П. Сечкар заявив, що «з боку Віктора Ющенка — це провокація» і що в роки Другої світової війни бандерівці лютували також на чехословацькій території, а присвоєння високої нагороди було проведено без вивчення багатьох історичних фактів, тому викликають сумнів «так звані заслуги» С. Бандери.

Громадяни України нерідко дають цілком різні, часом діаметрально протилежні відповіді на ті самі за своєю суттю історико-політичні запитання — залежно від того лише, яким чином те чи те запитання сформульоване. Приміром, намагаючись у серпні 2010 р. визначити ставлення респондентів до державної незалежності, Інститут соціальної та політичної психології сформулював два запитання. Перше звучало так: «Хоча на шляху нашої державності багато перешкод, я все одно вважаю: Україна повинна бути незалежною». Погодився з цим твердженням 61% опитаних, не погодилося — 19%, не визначилося — 20%. Друге запитання виглядало натомість так: «Необхідно якнайшвидше провести референдум і відновити союз братніх радянських народів». Погодився з цим твердженням 36% опитаних, не погодилося — 37%, не визначилося — 27% [9]. Таким чином, прихильників відновлення СРСР (36%)

в Україні майже удвічі більше, ніж противників її незалежності (19%)! Тобто, повернення до надцентралізованого й авторитарного «Союзу» та ідея української незалежності, виявляється, можуть мирно співіснувати в амбівалентній свідомості принаймні 17% опитаних.

Подібний курйоз виникає й довкола питання україномовності. За одними даними, лише 9% етнічних українців називають російську мову своєю «рідною». За іншими даними — 33% українців визнають російську «мовою повсякденного спілкування» [9]. Непорозуміння тут знову виникає через відмінності в постановці по суті, здавалося б, того самого питання: в одному випадку «рідна мова» асоціюється з мовою дитинства й батьків, певної культурної території; в іншому — «мова повсякденного спілкування» апелює до суто функціональних, прагматичних вимог публічного дискурсу.

Але така постколоніальна амбівалентність не повинна надто дивувати, коли врахувати, що, за даними центру «Демократичні ініціативи», лише 34% опитаного населення ідентифікує себе передусім з Україною. Тим часом більшість — 37% ототожнює себе насамперед зі своїм селом, містом чи регіоном [9]. Тобто усі ці громадяни України мають передусім свідомість «тутешніх» — «киян», «одеситів», «луганчан».

Ще одне складне завдання для науковців полягає в тому, що, як слушно зазначав професор історії Квебекського університету (Монреаль), українець за походженням Р. Сербин, «треба показати історію не лише етнічних українців, а й народів, які заселяли Україну і увійшли в історію як пам'ять нації» [10]. Отже, останнє слово канадський професор вжив у західноєвропейському сенсі: всі громадяни нашої держави є українцями, які діляться на етнічні групи. На думку відомого вітчизняного політолога О. Майбороди, кожна етнічна спільнота, що входить до структури української нації, повинна в своїй пам'яті нести знання про власні і позитивні, і негативні дії в минулому, щоб надалі уникати конфліктів [10].

Дійсно, українська національна пам'ять пронизана ранами польськими, кримськотатарськими, єврейськими, вірменськими, ромськими, болгарськими, грецькими, німецькими і караїмськими — представників усіх народів, які були розкуркулені, депортовані, репресовані на українській землі двома тоталітарними режимами — сталінським і нацистським. Але на загальнонаціональному рівні ці рани переважно ще не усвідомлюються.

Сьогодні Україна прагне посісти власне місце в загальноєвропейському домі, хоча вітчизняна європейська історія свого часу була перервана більш, ніж на два століття, а після Української революції 1917–1920 рр. — ще на сім десятиліть. Тому після двадцяти двох років української незалежності чимало вчених на Заході ще й досі дивляться на історію нашої держави через «російські окуляри», незважаючи на історию здійснені дослідження в галузі українознавства й створені за кордоном асоціації українців. Професорка державного університету Мілана Дж. Броджі в своєму інтерв'ю газеті «День» пояснювала наявність цієї проблеми малою кількістю вчених-україністів у Європі, а надто тих, хто займається українськими студіями, не будучи українцем за походженням. Також професорка зазначила, що «в Україні сьогодні є мало вчених, які мають здатність передавати їхні знання у спосіб, зрозумілий для не-українців» [11].

Прихильником такого підходу є й інший італійський науковець, дослідник українського «шістдесятництва» — доктор С. А. Беллецца. Науковець наголошує, що в Італії, наприклад, українську мову можна вивчати лише в трьох університетах: в Римському університеті «Ла Сап'єнца», де україністикою займається професорка О. Пахльовська, державному університеті Мілана, де працює вищезгадана Дж. Броджі-Беркофф, та у Венеції в університеті «Са' Foscari» [12].

Таким чином, наукову думку Заходу тримають у напрузі питання історичної пам'яті, що слугують творенню принципово нової синтетичної історії Об'єднаної Європи. В даному контексті запитань більше, ніж відповідей. Колективну пам'ять Європи навряд чи можна визначити як цілісну, адже, зрештою, історія одного народу завжди перетікає в історію іншого, і ґрунт для історичних різночитань, а отже, і розбіжностей існуватиме завжди. Саме тому чи не найбільш нагальним у сучасній царині української державної політики пам'яті є ведення цивілізованого діалогу, відкритість до публічної критики, вміння вести компромісні перемовини, домовлятися щодо виражених оцінок минулого, підтримка «діалогічної етики», спрямованої на взаєморозуміння та повагу до попередніх, теперішніх та прийдешніх поколінь.

### Список використаних джерел:

1. Hagen, Mark von. Does Ukraine Have a History? / Mark von Hagen // *Slavic Review*. — 1995. — Vol. 54, No. 3. — P. 658–673.



2. Бжезінський З. Велика шахівниця. Американське панування та його геостратегічні імперативи / Збігнев Бжезінський. — Львів — Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2000. — 236 с.
3. Рябчук М. The nowhere nation, або чи має Україна історію? // Микола Рябчук. — [Електронний ресурс]. — Дата перегляду: 22. 08. 2013. — Режим доступу: [http://www.aratta-ukraine.com/text\\_ua.php](http://www.aratta-ukraine.com/text_ua.php).
4. Каппелер А. Політика оцінки історії в сучасній Україні: Росія, Польща, Австрія та Європа / Андреас Каппелер // Україна на шляху до Європи. Проміжні результати Помаранчевої революції / За ред. Юліане Бестерс-Дільгер / Пер. з англ. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. — С. 274–292.
5. Сюдюков І. Пам'ять як ресурс впливу / Ігор Сюдюков // День. — 2009, 29 вересня.
6. Історична пам'ять як поле змагань за ідентичність: матеріали «круглого столу», 22 квітня 2008 р. / За заг. ред. Ю. О. Зерній. — К.: НІСД, 2008. — 68 с.
7. Гнаук Г. Промісце України в колективній пам'яті Європи / Гергард Гнаук // День. — 2009, 5 червня.
8. European Parliament resolution on Ukraine. 17.02.2010. — [Електронний ресурс]. — Дата перегляду: 25. 08. 2013. — Режим доступу: <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?type=MOTION&reference=B7-2010-0120&format=XML&language=EN>.
9. Від «Малоросії» до «Індоевропи»: українські автостереотипи. — [Електронний ресурс]. — Дата перегляду: 26. 08. 2013. — Режим доступу: <http://och.at.ua/publ/54-1-0-2136>.
10. Музиченко Я. Менеджери пам'яті. Український інститут національної пам'яті потребує «піару», освітянських проектів і здорової провокації / Ярослава Музиченко // Україна Молода. — 2008, 7 жовтня.
11. Броджі-Беркофф Дж. Великі трагедії минулого цікавлять лише меншість, особливо коли йдеться про «трагедії інших» / Джованна Броджі-Беркофф // День. — 2009, 12 червня.
12. Беллецца С. Я відчуваю себе українцем... / Беллецца Сімоне Аттіліо // День. — 2009, 26 червня.

Стаття надійшла до редакції 22.08.2013 р.

*Головченко В. И.* «Войны памяти» в контексте современного украинского государственного строительства

Рассматривается феномен «исторической памяти» и осуществлена попытка компаративного анализа основных проблем, связанных с «войнами памяти».

Ключевые слова: *«войны памяти», история, историческая память, национальная память, синтетическая история.*

*Holovchenko V. I.* «Memories' wars» in context of contemporary Ukrainian creation of state

Phenomenon of «historical memory» is examines and attempt of main problems' comparative analysis, connected with «memories' wars», was carried out.

Keywords: *«memories' wars», history, historical memory, national memory, synthetic history.*